

FEMINIZAM, ANARHIZAM I HETEROTOPIJSKI PROSTORI ŽENA

Apstrakt: U ovom radu bavim se anarhističkim konceptom demokratije i mogućnošću primene Fukoovog pojma heterotopije na radikalne anarhofeminističke prakse i taktike subverzivne promene društva. Podrobnije, tekst se bavi problemom neefikasnosti legalističkog koncepta demokratije i utišanim ženskim glasovima u političkoj areni, nevidljivošću nekih političkih procesa (nadmetanja, ubeđivanja, udruživanja, zaštite interesa) u momentu kada se dešavaju, ali i kasnije, kada se formiraju kolektivna sećanja u društvu i piše zvanična istorija. Tekst upućuje na skrajnute anarho-feminističke pokrete koji feminizam jasnije povezuju sa radničkim pokretom i zahtevaju povlačenje granica između buržoaskog i radničkog feminizma. U radu je kao primer obrađen anarhofeministički radnički pokret u New Yorku i Patersonu s kraja XIX i početka XX veka. Ove istorije, obrađene u tekstu kao heterotopijske političke taktike promene neposrednog životnog okruženja, jasno ukazuju na važnost materijalnih uslova života i situacionih identiteta za razumevanje društvenog položaja žena i političkog okvira njihovog delovanja i bacaju novo svetlo i na neke od ključnih problema savremenog feminizma, povezanih sa ogromnim klasnim, rasnim, materijalnim i kulturnim razlikama među ženama koje onemogućuju uspostavljanje opšteg „ženskog sestrinstva“ sada, kao i pre nešto više od sto godina.

Ključne reči: heterotopije, anarho-feminizam, feminizam i klasna borba

Anarhizam i emancipacija

U ovom radu ispituju se mogućnosti primene Fukoovog (Foucault) pojma heterotopije na radikalne anarhofeminističke političke prakse i taktike subverzivne promene društva. Tekst se bavi problemom utišanosti ženskih glasova u političkoj areni, nevidljivošću nekih procesa (nadmetanja, ubeđivanja, udru-

* nada.m.sekulic@gmail.com

** vmiletic@f.bg.ac.rs

živanja, zaštite interesa) u momentu kada se dešavaju, ali i kasnije, kada se formiraju kolektivna sećanja u društvu i piše zvanična istorija. Tekst upućuje na skrajnute anarho-feminističke istorije koje feminizam jasnije povezuju sa radničkim pokretom i zahtevaju povlačenje granica između buržoaskog i radničkog feminizma. U radu je kao primer obrađen anarhofeministički radnički pokret u New Yorku i Petersonu s kraja XIX i početka XX veka. Ove istorije, obrađene kao heterotopijske političke taktike promene neposrednog životnog okruženja, jasno ukazuju na važnost materijalnih uslova života i situacionih identiteta za razumevanje društvenog položaja žena i bacaju novo svetlo i na neke od ključnih problema savremenog feminizma povezane sa ogromnim klasnim, rasnim, materijalnim i kulturnim razlikama među ženama koje onemogućuju uspostavljanje opšteg „ženskog sestrinstva“ sada, kao i pre nešto više od sto godina.

Danas se generalno i manje-više uniformno javne politike unapređenja demokratizacije u društvu grade u legalističkim okvirima jačanja institucija i transparentnosti procesa koji se odvijaju u okviru institucionalnih mehanizama, u skladu sa zakonom i izbornim sistemom. Celokupan domen *gender mainstreaminga* povezan je sa takvim, legalističkim strategijama i liberalnim političkim idealima. Ipak, kako Ema Goldman navodi još pre više od sto godina (Goldman 1910), perpetuiranje opresije, siromaštva, jačanja elita i nejednakosti ostvaruje se upravo preko predstavničkih institucija i države koja bi, teorijski posmatrano, trebalo da ih onemogućuje. Politički interesi i egzistencijalni položaj ljudi u društvima u kojima postoji ogromna razlika između elita i širih slojeva društva različiti su i kao takvi ne mogu se poništiti ili „ispeglati“ unapred pretpostavljenim, a nepostojećim zajedničkim interesima ili formalno pravnom jednakošću, koja je neumitno narušena kada su odnosi moći i raspodela bogatstva u društvu nesrazmerni. Ako se sistemski jača moć jednih, a prava ljudi apstrahuju od materijalnih uslova njihovog života, načelo jednakih prava nužno postaje formalno. U ime zaštite privatne svojine i preduzetništva, neretko je kvalitet života onih koji se nalaze na dnu društvene lestvice urušen, narodni suverenitet obesmišljen, a neotuđiva prava obezvređena, odgođena i skrajnuta.

“Kao rezultat takvog razumevanja demokratije, život je postao (tek) objektiv i merljiv faktor, kao i deo kolektivne realnosti koja epistemološki i praktično može da se odvoji od konkretnih živih bića i singularnosti njihovog iskustva” (Lemke 2010, 5)

Građanin, kao apstraktni racionalan nosilac glasačkog prava ima pre svega misaona i volitivna, ali ne i biološka svojstva (pravo da misli, prvo da bira, ali ne i pravo da jede). Biološka i telesna svojstva ljudi merena su samo na agregatnom nivou i izuzeta su od opštih sloboda i prava građanina (npr. to razdvajanje se može pratiti kroz razvoj populacione politike, uspostavljanje opšte vojne obaveze, čiji nastanak se podudara sa nastankom moderne države, a zatim i kroz rapidno usavršavanje javnog nadzora, opštu privatizaciju jav-

nih dobara od opšteg značaja kao što su vode, energetske izvori i sl, zagađivanje, distribuisanje genetski modifikovanih namirnica u vidu socijalne pomoći, čime ono prestaje da bude stvar izbora, patentiranje gena, ograničavanje slobodnog kretanja kroz džentifikaciju gradova itd.). Ako je živo telo u tom smislu „crni kontinent” buržoaske demokratije, onda žensko telo predstavlja rudnik i jednu od osnovnih sirovina tog obespravljenog kontinenta. Pozicija žena kao političkih subjekata višestruko je deprivirana. Sa jedne strane, ulazak žena kao ravnopravnih političkih subjekata u političku arenu dešavao se i još uvek se dešava veoma sporo, a njihovo napredovanje meri se vekovima zaostatka u odnosu na muškarce, a sa druge strane telo žene se dodatno već na osnovu tradicije seksualno, radno i reproduktivno prisvaja sa podrazumevanjem, uz umanjivanje ili oduzimanje prava na politički subjektivitet. U modernim, kao i tradicionalnim društvima žene se u svojoj telesnoj egzistenciji pojavljuju kao deo društvenog reproduktivnog kapitala na koji država računa pre i iznad svakog zakona, naturalizujući, medikalizujući i biologizujući žensko društveno postojanje, često zanemarujući neotuđivost telesnog i individualnog integriteta žena. (Sekulić 2017)

Još je Henri Dejvid Toro (Henry David Thoreau) u svom poznatom eseju „*Civil Disobediance*“ iz 1849. godine zagovarao ideju da je nosilac uspostavljanja pravednog i demokratskog društva živi čovek, a ne sistem društvenih odnosa ili zakon unutar kog se definiše ko može biti politički subjekt u društvu i pod kojim uslovima, te da su prava, ali i dužnosti građana u tom smislu neprenosiva i suverena – svaki građanin ima obavezu da ne dopusti državi, koju on poredi sa mašinom, mrtvim mehanizmom, da generiše nepravdu u društvu. Toro prvi definiše građanski otpor kao neotuđivo pravo građana, stavljajući ga u ravan neposrednog suvereniteta pojedinca (a ne agregatnog svojstva „naroda“), određujući da je taj osnovni suverenitet iznad zakona i separatno određene „političke sfere“ u društvu. Toro je smatrao da država realno ograničava više nego što omogućuje razvoj slobodnih, odgovornih i samosvesnih građana, postavivši time i osnove za ideju o neophodnosti podruštvljavanja države.

Za sve anarhiste (među koje neki svrstavaju i Toroa), počevši od klasika (Bakunjin, Kropotkin, Goldman, Stirner, Mišel itd.) nužan uslov mogućnosti razvoja demokratije je u tome da ona zaista dolazi „odozdo“, kroz društveno, lično i političko delovanje putem kog se ne otuđuje i ne izvlači moć iz pojedinca u fetišizovane institucije ili u autoritarno ili harizmatički pozicionirane pojedince ili predstavnike. Stoga u osnovi anarhističkih ideja nema velikog projekta planskog restrukturisanja društva, nema utopijske ideje savršenog društvenog sistema, već okretanja osnovnom egzistencijalnom okviru ljudskog života. U svom poslednjem eseju „Mesto pojedinca u društvu“, Ema Goldman (Goldman 1940) izražava tu ideju tvrdeći da realno u društvu postoje samo pojedinci, individuumi i da društvenost u svom autentičnom obliku ne može biti ostvarena

putem zakona ili bilo kod vida uniformnosti ili pak konformizma, već predstavlja „organski proces“ u kome postoje neka prava koja su singularna, neprenosiva i ne mogu se sublimirati. „Ako društvo ikada bude slobodno, to će se desiti oslobođanjem pojedinca.“ (Goldman 1940) Sredstvo i cilj u anarhističko-političkom delovanju stapaju se u jedno. Čak i kad se naglašava važnost institucionalnog delovanja, kao kod Džona Tarnera (John Turner), institucionalna sfera ne kompenzuje neposrednu demokratiju i društvenu participaciju, te u tom smislu on govori o neophodnosti paralelnog delovanja na dva plana („*double struggle*“) (Marshall 2008). Makhno istu tu ideju zastupa tvrdeći da ljudima ne sme biti oduzeto, a naročito ne u ime demokratije, ono što oni sami neposredno mogu da učine i ostvare, kao što im ne sme biti oduzeto i ono što je uslov njihov humane egzistencije, naročito ne ako je dehumanizacija sredstvo bogaćenja (Marshall 2008).

Poistovećivanje anarhizma sa haotičnim i divljim stanjem u društvu doprinelo je shvatanju o neodrživosti anarhističke vizure društva, iako se ona u osnovi sastoji u ukazivanju na važnost i neizostavnost procesa podružtvljavanja država. U anarhističkoj vizuri mesto slobode u krajnjoj liniji može biti samo mesto iskustva. Anarhija, kao odustvo vlade, odsustvo kefalnosti, nije kaos, niti zahtev za nemogućim. To je vrlo čest i istrajan oblik političkog organizovanja i obeležio je veliki deo ljudske istorije.

Istorijski posmatrano, anarhistička teorija ne uključuje nužno ideje emancipacije žena. Dok se Bakunjin zalagao za ukidanje patrijarhalne porodice i ostvarenje seksualnog oslobođenja žena i prava na slobodnu ljubav, Prudon (Proudhon) je smatrao da žene treba da ostanu u sasvim tradicionalnim društvenim ulogama, a patrijarhalnu porodicu je video kao osnovnu jednicu društva. Takođe, problem marginalizovanja žena na prepoznatljiv način je bio prisutan i u radničkom anarhističkom pokretu. Ipak, u okviru anarhističkog proširenja razumevanja samog fenomena političkog života i njegove svrhe, otvara se prostor za prepoznavanje onih domena društvenog života koji su tradicionalno „ženski“ i privatni kao neotuđivo političkih, čime se otvara prostor za žene akterke društvenih promena, a anarhistički odnos prema političkoj emancipaciji građana suštinski predstavlja preteču poznatog feminističkog slogana „lično je političko“.

Život žena sve do danas odvija se u ogromnoj meri izvan institucija, u sferi privatnog života. Usled toga, ogroman deo ženskog iskustva tradicionalno je društveno nevidljiv, depolitizovan, prostorno izolovan, periferan, marginalizovan, podrazumevajuće saradljiv, prilagodljiv političkim interesima koje definišu drugi, instrumentalizovan u sistemu društvene reprodukcije, svet koji ne samo da je nezametljiv, već takav i „treba“ da bude, jer se najlakše eksploatiše kad je naturalizovan. Stoga ulazak žena u sferu političkog delovanja nije iz ove perspektive prevashodno pitanje ženske političke participacije u predstavničkim telima i institucijama, čime se stvara elita „femokrata“, već proširenja domena

političkog kojim će biti obuhvaćeni daleko širi spektar iskustva, kao i proširenje koncepta osnovnih građanskih prava i političkih vrednosti kojim će se osnažiti upravo one sfere društvenog života u kojima se dešava podvlašćivanje ljudi i generišu nehumani uslovi života i beda.

U tom kontekstu se još u ranom feminizmu kritikovalo svođenje ženskog pokreta na sticanje prava glasa. Međusobna nesvodljivost egzistencijalnog konteksta različitih klasa, potreba za različitim političkim rešenjima problema sa kojima se one susreću, kao i odnosi eksploatacije osnovni su razlozi zašto su neke od najpoznatijih anarhističkih feministkinja u vreme nastanka feminizma bile protiv opšteg prava glasa (Goldman, Vulstonkraft /Wollstonecraft/). Protivljenje pravu glasa, ili tačnije, odsustvo političkog anagažovanja radnica da bi se to pravo steklo, ne bi trebalo nužno izjednačavati sa patrijarhalnošću žena niti tumačiti kao njihovo nemo solidarisanje sa onim radničkim sindikatima koji nisu prepoznavali važnost ženske emancipacije, kao što neki autori tumače (Bard 1995), već upravo kao jasnije smeštanje problema emancipacije u okvire radničke borbe i smeštanje političkog razmišljanja u okruženje egzistencijanih uslova života. Bard zastupa stanovište da su radnički sindikati u Evropi negovali sasvim tradicionalan koncept porodice, kao i da su podržavali sistem porodične nadnice koja je omogućavala veliku potplaćenost žena na tržištu rada. Međutim, kada su u pitanju anarhističke radničke zajednice, poput onih koje su u ovom tekstu obrađene, tradicionalna porodica je bila predmet revolucionarnog napada i teorijski i u praksi.

„Suvišno je reći da se ne protivim ženskom pravu glasa što se tiče konvencionalnoga razloga da žena nema jednaka prava. Ne vidim fizičkog, psihološkog, ni mentalnog razloga zašto žena ne bi imala jednako pravo kao i muškarac da glasa....Istina je da su u državama u kojima postoji pravo glasa ženama garantovana jednaka prava na vlasništvo, ali od kakve važnosti je takvo pravo za masu žena bez vlasništva, za hiljade radnica koji rade za nadnicu, koji žive od dana do sutra?“ (Goldman, 1911)

Sa druge strane, Rosa Luksemburg (Rosa Luxemburg) je podržavala borbu za opšte pravo glasa (Luxemburg 1971). Ne postoji opšti i jednoznačan odgovor na pitanje kako se feministički radnički pokret odnosio prema pravu glasa u vreme kada su sifražetkinje tu borbu pokrenule, jer pokret ni tada kao ni danas nije bio jedinstven, a feminizam je bio u začetku. Međutim, te razlike ukazuju na važnost situacionog razumevanja razvoja feminizma i neopravdanosti preuzimanja jednog, sifražetskog pokreta kao paradigmatškog uzora početaka ženske borbe za ravnopravnost, marginalizujući značaj i obeležja radničkog feminizma, tim pre što je radnički anarhofeministički pokret daleko radikalnije postavljao neke ciljeve ženske emancipacije. Dodatno su tokovi društvenog razvoja u XX veku uticali na diferenciranje ovih pokreta, te je i metodološki neopravdano borbu za ravnopravnost žena u XX veku podvoditi pod zajednički imenitelj.

Fotografija levo: sifražetkinja Millicent Garrett (levo), porodična fotografija iz detinjstva sa sestrom Agnes, LSE Library's Collection [ref. no. TWL.2009.02.078]
Fotografija desno: žena radnica, kraj XIX, početak XX veka¹

Heterotopije

Započinjući svoju raspravu o heterotopijama, Fuko kritikuje zamisao o linearnom i objedinjenom, progresivnom vremenu koje je u osnovi moderne epohe, zajedno sa njom svojstvenim ustanovljenjem moderne države i ideje nacionalnog suvereniteta. Tu epohu karakteriše „temâ razvića i zastoja, tema krize i ciklusa, tema akumulacije prošlosti.“ Ideološkom karakteru te vizure suprotstavlja se svet nastanjenog i živog prostora, svet „simultanog...su-postavljanja (*juxtaposition*), ...dalekog, susjednog, raspršenog.“ Razlikovanje između ove dve ravni, jedne uređene, eshatološke, samorefleksivne i druge haotične, multidimenzionalne, višesmerne, može se objasniti kao sukob „između pobožnih potomaka vremena i ogorčenih stanovnika prostora.“ (Fuko 2013) Svaka od dimenzija vremena u progresivističkoj vizuri trajanja je u pravom smislu „predstavnička“ u odnosu na drugu, u njoj budućnost opravdava sadašnjost, sadašnjost tumači prošlost, a prošlost legitimizuje sadašnjost.

Ideju o heterotopijskoj društvenosti kao obliku date, neuređene i supostavljene višestruke prostorne stvarnosti, Fuko formuliše u „Rečima i stvarima“: „U svakoj kulturi, između upotrebe onog što bismo mogli nazvati kodeksom koji raspoređuje i refleksije o poretku, postoji golo iskustvo o poretku i njegovim načinima bivanja“ (Fuko, 1971:64). To područje je heteroklitno, diskontinuirano i često filozofski nerefleksivno. (Sekulić, 2007). U tom delu Fuko se

1 <https://www.striking-women.org/module/women-and-work/19th-and-early-20th-century>

prevashodno bavi diskursom, pa njegovo pominjanje heterotopije upućuje na obeležja teksta ili diskurzivnih ravni postojanja društva, međutim, ovaj koncept je jasnije obrađen u tekstu „O drugim prostorima“, gde on direktno referira na socijalne prostore. Smeštanja koja u socijalnom prostoru postoje nesvodiva su jedna na druga i ne mogu se apstrahovati.

Heterotopija označava simultano postojanje u više fragmentovanih svetova. Heterotopije su svetovi u svetovima, međusobno „druga mesta“ u kojima se oblikuju posebne ravni celovitih realnosti koje funkcionišu po specijalnim pravilima, ali zajedno čine tek heterogenu celinu. Brodovi, barovi, bordeli, zatvori, muzeji, bioskopi, biblioteke – u osnovi, sve kulture sastoje se od mnoštva heterotopija. Heterotopija je istovremeno nešto potpuno stvarno i nešto povezano sa imaginacijom i nerealnim, sa pravilima fantastičnog oblikovanja stvarnosti kao celine. Ono što ih prevashodno definiše jeste njihov poseban kulturni (značenja) i poseban egzistencijalni kontekst.

Ideja heterotopije podrazumeva da svako mesto, bez obzira na njegov sadašnji status u društvu (institucija, dom, radno mesto, škola, turističko mesto, virtuelni portal...) sadrži određeni kapacitet heterotopičnosti, multidimenzionalnosti, iluzornosti koja otvara mogućnosti da se izmesti i preobrazi u nešto drugo, i to putem direktne akcije. Štaviše, reorganizacija prostora i „šetanje značenja“ mogu biti utemeljujući i kroz njih se mogu promeniti oblici legaliteta određenih vidova društvenosti. Za razliku od utopija, koje su u osnovi „smeštanja bez realnog mesta“ i projektovana su u vremenskoj dimenziji, heterotopije su mesta koja mogu biti bilo gde i kao takve, neposredno su povezane sa anarhističkim konceptom direktne akcije. Unutar ovakvog pristupa, naglasak je na horizontalnom menjanju društva, na umrežavanju različitih aktera, na stvaranju sinergije i svesnom modifikovanju datih pravila koja definišu društvenu realnost određenog prostora (npr. crkve, skupštine, bordeli, pozorišta, instalacije...).

Predstavnicima institucija, kao i građani prenosioци su moći i vlasti tako što je i sami koriste, donose odluke i stvaraju i organizuju prostore prema sopstvenim interesima, a ne u okviru interesa države ili jednog jedinstvenog centra iz kog se formiraju planovi, zakoni i legalistička vizura društva. Tokovi moći koji oblikuju naše društvene prostore u realnom vremenu često ne mogu biti objašnjeni legalističkim procedurama i mehanizmima, jedinstvenim diskursom niti racionalnim „društvenim ugovorom“. I odluke vlasti, koje inače reprezentuju institucije, nastaju u heterogenom prostoru različitih interesa, pritisaka, osnaživanja, a ne u polju racionalnog konsenzusa ili izglasavanja. Kruženje moći kroz društvo odvija se na nivou zajednica, dijadnih odnosa, mreža, grupa, klika, medija i ti nivoi se preklapaju. U heterotopijama se dešava sudaranje ili saobraćanje više različitih diskursa i organizacija prostora, te one nisu, kao u slučaju utopija ili distopija, metafore koje nam služe kao regulatorni principi delovanja. One su sama društvena akcija.

Govoreći o heterotopijama, Fuko razlikuje nekoliko principa na kojima se one grade. Pre svega, u njima su neke norme ponašanja suspendovane, bilo da

se to događa zbog sukoba više oblika normativnosti, ili zbog neke vrsti izdvojenosti tog prostora u odnosu na druge. Kada govori o tradicionalnim društvima, Fuko ističe heterotopije krize, liminalna mesta ritualnog prelaza iz jedne životne faze u drugu, koja su bila ustanovljena npr. u obredima sazrevanja, rađanja, bolesti, prilikom inicijacijskih prelaza. U savremenom kontekstu, smatra Fuko, dominantne su heterotopije otklona, institucionalizovana mesta krize, koja time postaju trajna – mesta poput psihijatrijskih bolnica, zatvora, staračkih domova i sl., koja predstavljaju posebne režime „devijacija“ unutar društva. To su mesta na kojima je legalitet opšteg postupanja izmenjen i prilagođen posebnim zahtevima. Heterotopije krize, kao i otklona imaju važne funkcije unutar društvenog sistema, ali funkcionišu izvan njega, kao posebni inkapsulirani liminalni slučajevi – političnost na takvim mestima je ugušena, kao i garantovani punopravni društveni status, a većina pravila društvenog postupanja sprovodi se tako što su izuzeta od uobičajenih normi. U osnovi, liminalna stanja uvek prethode uspostavljanju nekog legaliteta, ona nisu samo stanje „devijacija“, već uslov mogućnosti uspostavljanja političkog subjektiviteta. Jednom kada se razrešenje tog društvenog stanja ili situacije definiše kroz postojanje ili uspostavljanje društvenog ugovora, liminalnost je ukinuta, ona postaje šizmatična, ali zapravo ne prestaje da postoji. Kako se celokupna ideja buržoaske demokratije gradi na idejama i ideologiji društvenog ugovora, takva društva su ispresecana „izuzetim“ šizmatičnim liminalnim prostorima i getoima. Takav šizmatični prostor čine i radnički getoi koji su u ovom radu uzeti kao primer liminalnog političkog mesta, unutar kog se razvijao feministički radnički pokret. Međutim, kao primer se može navesti i način neutralisanja sifražetskog pokreta u Velikoj Britaniji u XIX veku – akterke tog pokreta smeštane su u medicinske ustanove gde su prisilno hranjene, a liminalnost njihove političke borbe koja se sastojala u borbi za pravo glasa i promenu više zakona medikalizovana je, dok same sifražetkinje nisu tretirane kao politički sagovornici ili politička manjina, već kao „lude“ žene smeštane u posebne prostore putem kojih se izoluje i deligitimizuje njihova politička borba. Koncept heterotopije u tom smislu omogućuje osvetljavanje važnog i konstitutivnog političkog okvira liminalnosti, ukazuje na odnose moći tamo gde prava još nisu uspostavljena ili su skrajnuta. To je mesto afirmacije, a istovremeno i mesto potiskivanja. Recimo, porodično nasilje nad ženama odvija se u socijalno-patološkim heterotopijskim prostorima. Sem što je izuzetno puno napora i vremena bilo potrebno da se zakonski kriminalizuje nasilje nad ženama i seksualno uznemiravanje odvijaju se u zatvorenim, inkapsuliranim svetovima u koje je veoma teško ući ili iz njih izaći, koji funkcionišu po sopstvenim pravilima i „opunomoćenjima“ određenim izvan svakog legaliteta udruženim radom imaginacije, moći, posebnim prostornim smeštanjem koji čini žrtve depriviranim, kao da su u zatvoru, kao i nejasnim odnosom između „nepolitičkog“ i zaštićenog „privatnog“ i javnog prostora, koji se preklapaju na jednom mestu. Liminalnost je generalno društveno nevidljiva i nepoželjna, izgurana je izvan institucionalnog života i svega onoga što predstavlja državu. Konceptom heterotopije eksplicitno se politizuje upravo ta sfera

liminalnosti i omogućuje sa jedne strane veća transparentnost realne razmene moći u društvu, a sa druge legitimizuju se iskustva, koje se ne mogu dovoljno objasniti samo sa stanovišta njihovog aktuelnog legaliteta.

Još jedno obeležje heterotopija jeste što su promenljive, ne postoji fiksirani okvir ili ustanovljeni sistem pravila ili zakona po kojima se one menjaju. Primer koji Fuko navodi su groblja. Mesta i pravila po kojima će se sahranjivati ljudi, počevši od samog obraćanja pažnje na zagrobna mesta, preko načina obeležavanja, hijerarhije grobova, blizine crkve, doma, naselja, neprekidno su menjana, iako groblja predstavljaju trajno obeležje, jedno od najizdržljivijih „drugih mesta“ u odnosu na obične kulturne prostore. Groblje je, naravno, samo jedan od bezbroj primera, koji možda i nije reprezentativan za uočavanje naglašeno političkog značenja promenljivosti heterotopije. Kada zgrada skupštine usled promena državnog ustrojstva promeni svoje karakteristike i zastavu kojom je predstavljena, reč je o takvoj heterotopijskoj promeni, kao i kada crkva počne da služi za organizovanje muzičkih koncerata, a manastir postane i javna biblioteka. Kada građanska škola postane mesto za crkvene manifestacije, onda je to takođe primer heterotopijskog osvajanja prostora. Aja Sofija je primer heterotopijskog izmeštanja religijskih značenja i funkcija. Međutim, to ne moraju da budu mikro socijalni svetovi, ali su uvek konkretni prostori. Kada je Gandhi 1930. započeo Marš soli, protestujući protiv britanske kolonijalne monopolizacije proizvodnje soli i poreza na so koje su nametnuli Indiji, onda je taj marš, koji je završio na obali Indijskog okeana opštim narodnim sakupljanjem soli, predstavljao jednu veliku heterotopiju, kojom su Indijci demonstrirali da indijska zemlja, zajedno sa solju, pripada njima, a ne Britancima. Istorija heterotopija nema jedinstven narativ ili istorijsku priču, upravo suprotno, ona je „arheologija znanja“ putem koje nam se razotkrivaju slojevi ili preseki vremena. Ukoliko nam razotkriva ideologije posebnih razdoblja, ova istorija ili refleksija sama ne počiva na jedinstvenoj istorijskoj priči, na „master“ narativu, već pre ukazuje na „geološku“ slojevitost istorijskog iskustva, na više narativa koji postoje istovremeno kao vid aktivnog života, ukazujući na konkretne načine njihovog suodnošenja.

Vreme je u heterotopijama organizovano na različite načine, npr. u funkciji trajnosti (muzeji, arhive, nr.) ili prolaznosti (sajmovi, mitinzi). Heterotopije su istovremeno multidimenzionalne heterokronije, u njima je vreme, koje inače zamišljamo kao kontinuum, fragmentovano, nalazi se u nišama, preskače ako je potrebno vekove, a gradi se i predstavlja kroz način konkretne organizacije prostora. Ovim konceptom se otvara prostor za alternativne istorije, omogućuje nam se da potražimo i nađemo istorijske korene pojava koje nas interesuju u „drugim“ vremenima i relativizuje se dominantni master narativ istorije koji karakteriše pojedine epohe, ali se isto tako i menja sa promenom političkog okvira i paradigme. Heterokronijski odnos prema vremenu omogućuje nam da razmišljamo o načinima oblikovanja i postojanju specifično „ženskog“ vremena, o poveznicama koje oblikuju žensko iskustvo čineći ga distinktivnim u odnosu na „muško“, a da pri tom ne moramo da zapadnemo u esencijalizovanje feminititeta ili naturalizovanje „prirode“ žene.

Takođe, heterotopije su mesta na kojima se preklapaju imaginacija i realnost. Rad imaginacije u društvenom životu je svakodnevan. Bordel je verovatno jedno od najilustrativnijih mesta aktivnosti imaginacije i fantazma spojenih sa surovošću i ogoljenim interesima. Postojanje tržišta usluga i seksualni fantazam uz odnos prema ženama kao prema posedu stvorio je bordel. Veliki deo ženskog iskustva odvija se u stanju „posmatranog“ objekta i na „ne-mestima“, predstavlja iskustvo koje nigde nije smešteno (samim tim nije ni artikulirano), iznutra nije označeno, mada je traumatično, ali se kreće kroz mesta određena iskustvima drugih. Jedinstveno određenje mesta kroz opunomoćenje jednostranih i privilegovanih fantazama izgrađenih na osujećenju drugih samo po sebi je nasilan politički čin, čak i kad se dešava u najintimnijem prostoru.

Sledeća osobina heterotopija jeste da su one zatvorene, ulazak u njih zahteva određenu vrstu proboja ili inicijacije, poput najbenignije kupovine karte za pozorište, ali i inicijacijskog ulaska u prostor bordela u kome, plativši uslugu, korisnik ulazi u ravan odvojenu od njegovog svakodnevnog života, morala, bračnog stanja i opunomoćuje svoj fantazam sve do prava na vršenje brutalnog nasilja nad telom drugog. Inicijacijska stanja određuju sva potonja pravila komunikacije unutar heterotopija koja ne funkcionišu dobrovoljno, već kroz metod obavezujućeg ponašanja, a neretko i pravo primene sile. U kojoj meri su heterotopije povezane sa nasiljem (državno uređenim ili neuređenim) vidi se već po tome što čak i odnos prema eksponatima u muzeju, glumcima u pozorištu, kao i način organizacije privatnog prostora i distribucija moći u domu zahtevaju unutrašnju preobrazbu i aktivnost smeštanja odnosa moći sa neposrednom mogućnošću primene sile u prostornu konstelaciju. U tom smislu, mogućnost primene nasilja nikako nije vanredno stanje, već konstitutivni element gotovo svakog organizovanog socijalnog prostora, te rasprava o problemu nasilja u društvu mora biti proširena iz okvira razmatranja o legitimnosti i legalnosti (ko ima pravo da vrši nasilje, sa tendencijom da se to pravo monopolizuje) na analizu egzistencijalnih okvira u kojima se dešava. Kao takve, heterotopije razobličuju uvek iznova jednoznačnu i podrazumevajuću celovitost društvenog sveta, razotkrivajući ga kroz mnoštvo smeštanja unutar kojih je ljudski život pregrađen. Koncept heterotopija ukazuje, po rečima Venturia, na tiranske aspekte u organizaciji prostora (Venturi 1977). Mi ne živimo u praznim prostorima u koje se smeštaju kao po tabula rasa-i ljudi, već u miljeima, a naši životi, njima oblikovani, ipak su duboko upojedinjeni. Društvena i kulturna logika oprostora čini vidljivim humanizaciju ili dehumanizaciju odnosa upravo s obzirom na tu upojedinjenost, a usmerava naša osećanja i ponašanja po meri različitih aktera.

Kontradiktorno je što danas živimo u društvima u kojima se nominalno poštuju razlike, a u kome je jednoznačnost prostora legalno neupitna, tako da prava manjina, žena, izbeglica itd. moraju biti locirana unutar granica dominantne privilegovane kulture silom javnog nadzora. Paradoksalnost ove situacije Homi Bhaba objašnjava na sledeći način:

„Uspostavljena je transparentna norma, koju propisuje dominantna kultura, koja kaže: ‘Ove druge kulture su u redu, ali je potrebno da ih lociramo u okvirima naših granica.’ To je ono na šta mislim kada govorim o stvaranju kulturnog diverziteta i obuzdavanju kulturnih prostora. ... Uvodeći pojam kulturne razlike, pokušavam da sebe smestim u prostor liminalnosti, u produktivan prostor stvaranja kulture razlike, u duhu alteracije i drugosti.” (Bhaba 1990, 206)

Tako, kada govorimo o jedinstvenom feminizmu, o formiranju pokreta za oslobođenje žena, mi zapravo govorimo o divergentnim, ali neki put preklapajućim prostorima sa malo zajedničkih elemenata i različitim oblicima opresije. Čak je i parola ‘Lično je političko’, koja je bila od suštinskog značaja za afirmisanje univerzalno privatnog domena života žena kao političkog u svojim organizacionim oblicima imala ograničene domete, jer je poslužila izdvajanju jedne grupe problema kao platforme opšteg društvenog položaja žena. Upravo zato se pojavljuju kontra-pokreti, unutar kojih se insistira na pitanjima razlike, na politikama otpora „nereprezentativnih” grupa žena sa margina i na problemu podvlašćenosti.

Fukoov koncept heterotopije pogodan je za osvetljavanje kako alternativnih istorija tako i situacionih identiteta i praksi žena, bez pozivanja na esencijalizovane političke subjektivitete i „opšte sestrinstvo” van vremena i prostora. Naime, tek situaciona razmatranja, kao i jasno osvetljavanje ekonomskih i materijalnih uslova života i načina korišćenja socijalnog prostora, omogućuju uvid u specifično „ženske” okvire društvenog života.

Ženske heterotopije i suverenitet potlačenih – radikalna anarhofeministička radnička dijaspora u New Yorku i Patersonu krajem XIX i početkom XX veka

Dijaspora je sama po sebi uvek heterotopijska – ona se gradi kroz prebacivanje jednog kulturnog koda sa mesta na mesto, zahteva promenu kolektivnog sećanja i prekid kontinuiteta u istorijskom narativu, boravak u fragmentovanim, sukobljenim i višestrukim svetovima u kojima će se život nastaviti barem kroz još nekoliko generacija ulaganjem imaginacije u prošlost i druga mesta.

Ako je doseljavanje Italijana u Ameriku krajem XIX i početkom XX veka barem u početku predstavljalo nomadsku utopiju siromašnih, preookeansko putovanje brodom sa velikim aspiracijama i snovima imigranata o boljem životu, takvi snovi su se ubrzo raspršili. Američko društvo je bilo bezosećajno i surovo kao i ono iz kog su došli. Novi uslovi u kojima su se imigranti našli, zahtevali su direktnu akciju i omogućili su formiranje veoma aktivne i radikalne radničke dijaspore. Međutim, radnička dijaspora nije funkcionisala u okviru klasno jedinstvenog radničkog otpora. I sam radnički pokret bio

je fragmentovan – američki radnici nisu na imigraciju gledali blagonaklono, zalažući se da se ograniči njihov ulazak, smatrajući ih dodatno „rasno nepodobnim”. Sem Italijana, to su bili i Kinezi, Indijci, Španci, Portorikanci, Turci, Kubanci itd.. Glavni razlog ovog neprijateljstva je ipak bio taj što su imigranti predstavljali nekvalifikovanu i jeftinu radnu snagu koja je snižavala cenu rada (Gugliemo 2010).

Usled toga se doseljenički radnički pokret razvijao u etničkim enklavama, fragmentovanim svetovima unutar kojih se odvijao njihov celokupan život. U italijanskim enklavama formirane su ubrzo mreže za uzajamnu pomoć i podršku, koje su se dalje umrežavale sa radničkom dijasporom iz drugih zemalja. Teritorijalna distribucija ovih enklava pratila je teritorijalnu distribuciju koju su radnici imali u svojim matičnim zemljama. Oni koji su bili iz istog sela ili regiona u novom okruženju razvijali su međusobno interne sisteme kreditiranja, organizovali zdravstvenu podršku, sahrane i sl, funkcionišući u kooperativnom, ali veoma specifičnom socijalnom okruženju koje je predstavljalo svet za sebe koji funkcioniše po unutrašnjim pravilima. Na taj način oni su samo delimično bili deo šireg društvenog sistema, predstavljali su svetove u svetovima. U ovim enklavama, dominantne su bile društvene mreže muškaraca, ali je rad žena na egzistencijalnom održavanju zajednice bio nezamenljiv (Gugliemo, 2010).

Krajem XIX veka anarhistički pokret je bio veoma snažan u Italiji, pa je radnička dijaspora prenela i radikalnu kontrakulturu zasnovanu na anarhističkim, radikalnim socijalističkim i anarho-sindikalnim idejama. Najpoznatiji italijanski anarhisti, poput Erika Malateste (Errico Malatesta), Luidia Galeania (Luigi Galleano), Pietra Goria (Pietro Gori) i Frančeska Saveria Merlina (Francesco Saverio Merlino) i sami su nalazili u Americi gde su nastavili političko agitovanje i samoosvešćivanje radnika (Marshall 2008).

U anarhističkim enklavama postojale su takođe različite anarhističke struje, a izdvajale su se međusobno one koja su bile militantno usmerene i one koja nisu zahtevale upotrebu oružja za svrgavanje kapitalizma, mada nije uvek postojala oštra granica između njih. Ove grupe su postojale tako da nije bilo nužne potrebe za njihovim usaglašavanjem, jer nisu imale zajednička predstavnička tela u nekom višem sistemu socijalnog organizovanja, a udruživanje je bilo prigodno, kada su organizovani veći štrajkovi i sl., dok su pojedinačno svi saradivali jedni sa drugima. Žene su u odnosu na postojeće anarhističke struje bile bliže sindikalnim miroljubivijim strujama usmerenim na jačanje solidarnosti, revolucionarne svesti, organizovanje sabotaža i štrajkova, nego grupama koje su se zalagale za nasilno rušenje vlade, atentate i postavljanje eksplozivnih naprava. Anarho-sindikalisti, koji su pripadali ovom usmerenju, zalagali su se za rušenje kapitalizma i države, za udruživanje radnika u lige otpora koja će biti nezavisne od bilo kakvih političkih partija. Suprotstavljali su se autoritetu crkve, vlasti, apolitičnom delu radničke klase i ideologiji patriotizma. Okrenutost žena sindikalistima nije bila ishod samo ideoloških opredeljenja, već i toga što su grupe koje su se zalagale za oružani otpor imale naglašeno maskulini

etos (Gemmie, 1986) i uglavnom nisu dovodile u pitanje patrijarhalni poredak i položaj žena na nivou svakodnevnog života.

Masovnost anarhističkog pokreta bila je toliko velika da je svaki veliki kvart u Nju Jorku i Patersonu imao barem po jednu anarhističku organizaciju. Anarhizam je bio raširen i u drugim delovima Severne Amerike, kao i u Južnoj Americi, naročito u Argentini, i postojale su snažne mreže podrške među njima, kao i sa anarhistima sa drugih kontinenata (Molyneux 2001), prevashodno zbog toga što su sve ove zajednice nastale kao posledica velikih migratornih kretanja.

Veliki uticaj anarhizma na kulturu svakodnevne bio je moguć pre svega zato što se anarhizam ukorenio kao celovit način života u enklavama. Radnici su imali svoje pozorišne trupe, škole, zajedničke biblioteke, nezavisno izdavaštvo, a sastajali su se po privatnim kućama, sopstvenim poslovnim prostorima, iznajmljenim stovarištima, parkovima i salama. Zbog toga su ostali zabeleženi mnogi detalji njihovog svakodnevnog političkog života. Npr. poznata anarhistkinja Ninfa Baronio sa svojim partnerom i decom držala je najpoznatiju anarhističku biblioteku *Libreria Sociologica* u svom stambenom prostoru, gde su se okupljali anarhisti različitog profila i porekla, dok je u unutrašnjim sobama njihove kuće Franz Vidmar (Franz Widmar) uređivao anarhistički časopis *L'Era Nuova*. Zbog lepljenja antiimperijalističkih plakata na izlogu svoje kuće/knjižare, Firmino Gallo (partner Ninfe Baronio) završio je u zatvoru. (Zimmer 2010) Nisu svi članovi imigrantskih anarhističkih zajednica dolazili na aktivističke sastanke, ali ogroman broj jeste na plesove, na zajednička slavlja, festivale, javna predavanja, odlazili su na piknike, slavili zajedno 1. maj (postoje danas veoma dragocene foto zbirke tih druženja), tako da je anarhistička kultura proživela sve pore svakodnevnog života povezujući porodicu i politiku na neraskidiv način. Ove grupe zahtevale su promenu društvenog uređenja direktnom akcijom u neposrednom okruženju, u životnom miljeu radničke klase i zato su doticale svakog člana zajednice ponaosob. Neophodno je takođe uzeti u obzir da su uslovi njihovog rada u rudnicima, na građevini, u tekstilnoj industriji, u fabrikama za proizvodnju cementa, linoleuma, gume bili nepodnošljivi, nadnice su bile najniže, radno vreme produženo i takvi uslovi su činili neophodnom direktnu akciju, a ne odložena i neizvesna politička posredovanja na izborima putem kojih nisu imali nikakve šanse da utiču realno na promenu svog neposrednog životnog okruženja, od kog je zavisio i njihov goli život (kratak životni vek, visoka stopa smrtnosti dece).

Kada se govori o formiranju eksplicitno feminističkih struja unutar radikalnog radničkog pokreta u ovoj dijaspori, potrebno je naglasiti da te istorije nisu temeljno beležene i da su mnoga imena anarhistkinja sačuvana samo zato što su zabeležena u policijskim dosijeima, dok ih anarhistički izvori iz tog vremena ne pominju (Guglielmo 2010). Sam taj podatak govori o tome koliko je feminizmu realno poklanjano pažnje unutar anarhističkih zajednica.

Izvesno je da žene koje su radile i po šesnaest sati dnevno u okviru potplaćenog rada, a takođe i u domu, obično sa mnogo dece, ne bi imale vremena za politički aktivizam, da on nije već bio u njihovom domu. Kao primer se mogu navesti neke od najpoznatijih anarhistkinja iz New Yorka i Patersona: Maria Roda je imala osmoro dece, Ninfa Baronio šestoro, Ernestina Kravelo petoro (Montanari 2013). Međutim, ono što je neočekivano je što je upravo ta činjenica omogućila ženama radničke klase revolucionaran feministički iskorak – politizovanje ličnih i porodičnih aspekata radničkog života i povezivanje svog najintimnijeg života sa revolucionarnim idejom promene svetskog kapitalizma, dok neki od najpoznatijih anarhista muškaraca tog vremena ni na koji način nisu dovodili u pitanje patrijarhalne odnose. (Guglielmo 2010, Molyneux 2001).

Pa ipak, te revolucionarne radnice s kraja XIX veka pokrenule su čitav niz fundamentalnih feminističkih pitanja, koja su otvorena do danas, na daleko radikalniji način nego feministkinje pripadnice viših klasa.

Maria Roda sa decom²

Postoji više faktora koji su to omogućili. Na prvom mestu, ženska deca su se uključivala veoma rano u političko delovanje u anarhističkom pokretu i razvijala radničku političku svest. Već kao devojčice, počinjale bi da rade u fabrikama, na svojoj koži iskusivši šta znači teško zarađeni radnički hleb, a mnoge od njih su veoma rano izgubile roditelje, jer u surovim uslovima rada radnici nisu imali dugačak životni vek. Njihova predanost anarhističkom pokretu preklapala se tesno sa intimnim porodičnim životnim pričama ispunjenim traumama i ljubavlju. Iako su bile uključene u tradicionalnu podelu uloga i rada koja je retko dovođena u pitanje, njihova politička uverenja bila su cenjena i važna za zajednicu, jer su bila deo političkog aktivizma zajednice kao celine. Neke od ovih žena, poput Marie Rode, još kao deca bile su hapšene i osuđivane na zatvorske kazne zbog učestvovanja u demonstracijama i štrajkovima (Guglielmo 2010). Ernestina Kravelo je kao dvadesetogodišnjakinja već bila poznata u javnosti kao „kraljica anarhista” (Montanari 2013).

2 <https://lipsticksocialist.wordpress.com/2017/12/09/my-review-of-revolutionary-women/>

Drugi važan uticaj je što su ove žene imale podršku svojih najbližih prijatelja ili muževa za feminističko delovanje. To nije čudno ako se uzme u obzir da se anarhistička kultura prenosila kroz više generacija i da oslobođenje žena teško da bez ozbiljne kritike može biti izuzeto od opšteg anarhističkog ideala oslobođenja društva „odozdo”. Otpor prema feminizmu je među muškarcima bio zastupljen više kroz njihovu nespremnost i nezainteresovanost da u praksi pomognu oslobođenje žena, da primene u svom ličnom životu ono što inače „teorijski” neki put i vatreno podržavaju, kroz marginalizaciju problema ženske emancipacije, nego kroz načelna neslaganja sa političkim anagažovanjem žena. Svakako niko nije nastojao da argumentuje da žene ne treba da se bave politikom, recimo, zbog svoje psihičke konstitucije (kao što je to bio slučaj kad su u pitanju sifražetkinje), jer su teški uslovi života bili nešto što spaja, a ne deli radničku klasu. Izdavaštvo anarhističkih radničkih zajednica pokazuje jednu pravilnost – bez obzira na ideološke razlike između ovih časopisa (među njima nikada nije postojala ideološka uniformnost niti potraga za konsenzusom), prostor ženama su davali uglavnom samo oni časopisi okupljeni oko radnika angažovanih u tekstilnoj industriji (sektor u kome su radile žene) ili oni u kojima su žene bile aktivne kao urednice ili su njihovi partneri/muževi bili urednici, što znači da je politička vidljivost žena direktno zavisila od njihovog ličnog angažmana i intimne i porodične podrške, a ne od postojanja opšte solidarne radničke svesti o tome da su specifični problemi sa kojima se susreću žene zajednički problemi radničke klase. One su bile politički marginalizovane iako je dinamika svakodnevnog života u enklavama počivala ogromnim delom na ženskom radu. Zato je bilo potrebno formirati posebne ženske prostore, ženske grupe i žensko izdavaštvo.

Kada su Maria Roda, Ernestina Kravelo i Ninfa Baronio 1897. osnovale *Gruppo Emancipazione della Donna*, bio je to izraz revolta žena prema muškarcima saborcima zbog odsustva solidarnosti i reprodukovanja nejednakosti u porodici. Međutim, i kao izraz revolta, njihovo delovanje je bilo deo opšteg anarhističkog delovanja, što je svakako moralo oslabiti bilo koga ko bi želeo da ih ugasi i potisne. Štaviše, anarhistički pokret tog vremena imao je već više velikih ženskih anarhističkih „zvezda”, poput Eme Goldman na američkom kontinentu ili Luiz Mišel u Francuskoj i Australiji. Zbog svog političkog delovanja, u to vreme su anarhisti i socijalisti neretko deportovani na druge kontinente iz Evrope, što je omogućavalo širenje pokreta i njegovu internacionalizaciju, čak i u vremenu u kome su daleka putovanja bila malo dostupna. Politički disidenti poput Eme Goldman stalno su putovali, držali predavanja, govore, učestvovali u anarhističkim akcijama. Zbog toga, kada je Maria Roda održala govor 1894. godine tokom velikog radničkog mitinga na Menhetnu povod izlaska Eme Goldman iz zatvora, kada su se i upoznale, to je istovremeno predstavljalo snažan podsticaj razvoju i afirmisanju feminizma u anarhističkom pokretu.

Gruppo Emancipazione della Donna su organizovale predavanja, naročito za žene, izdavale su časopis i štampale i distribuisale pamflete. Takođe su osno-

vale i Ženski muzički i pevački klub (*Club Femminile de Musica e di Canto*) i putujući Društveni teatar (*Teatro Sociale*), čime su dodatno ojačale umrežavanje i političko osveščivanje žena kada je u pitanju specifično njihov društveni položaj. Svi sadržaji su bili povezani sa emancipacijom žena, sa kritikom crkve, sa promovisanjem aktivnog i pozitivnog lika anarhistkinje, nasuprot predstavama i tekstovima predstavljenim u drugim anarhističkim glasilima u kojima se insistiralo na ženama kao žrtvama. Grupa se redovno sastajala. Kao i njihove španske saborkinje u grupi *Mujeres Libres*, i one su ukazivale na višestrukost opresije nad ženama:

„Muškarci kažu da nas ne treba shvatiti ozbiljno, da smo slabe, da nismo u stanju da podržimo borbu protiv ovog nepodnošljivog društva, da ne možemo da razumemo ideale anarhizma. ... Ali oni su uzrok naše slabosti, našeg slabog intelekta, jer ograničavaju naše obrazovanje... i ignorišu nas. Oni provode vreme po tavernama, nezainteresovani za moralno obrazovanje svoje dece i žena. Nikada ne ponude novine svojim ženama, nikada ih ne pozovu na predavanje i ne trude se da ih zainteresuju za društvena pitanja” (Guglielmo 2010)

Nakon ove inicijalne grupe, ubrzo su slične organizacije osnivane i u drugim anarhističkim sredinama. Organizovana su gostovanja istaknutih govornica anarhistkinja koja su mogla da okupe i po nekoliko hiljada učesnika.

Važan domen njihovog delovanja odnosio se na obrazovanje dece, naročito ženske. U italijanskoj radničkoj dijaspori inače se potcenjivao značaj formalnog obrazovanja dece (u nekim drugim radničkim dijasporama, poput jevrejske, formalnog obrazovanju se pridavao izuzetno veliki značaj), ali se podrazumevalo da deca čitaju anarhističku literaturu. Naročito kada su u pitanju ženska deca, misija ovih žena je bila da utiču da žene ne prenose patrijarhalne vrednosti sa kolena na koleno, već da omoguće svojim ćerkama slobodu. Svakako jedan od najinteresantnijih aspekata tog obrazovanja odnosio se na slobodnu ljubav. Formalan brak za radničku zajednicu tog vremena nije bio podjednako važan kao što je to bio buržoaski brak – on pre svega nije predstavljao udruživanje svojine i kapitala, ili ugleda, već zajednicu osoba istog društvenog statusa, zajedničkog lošeg materijalnog stanja, bez mogućnosti vertikalne pokretljivosti. Zajedno sa ideologijom slobodne ljubavi, to je uticalo da mnoge od ovih žena, kao i njihove majke i ćerke, prožive život u nevenčanim zajednicama, dajući tome okvir političkog uverenja. Sve tri najpoznatije predstavnice ove dijaspore, Maria Roda, Ernestina Kravelo i Ninfa Baronio živele su u nevenčanim brakovima. Kao i Ema Goldman, ili Flora Tristan još ranije, kritikovale su brak kao sredstvo ostvarenja materijalnog statusa i diskreditovalе buržoaski brak kao oblik ženske prostitucije. Do danas nije dovoljno pažnje posvećeno ovom specifičnom okviru koji je omogućio da najdepriviraniji socijalni okvir postane semenište najradikalnijih feminističkih ideja, koje su uključivale i podržavanje poliamorijskih veza. Naime, ideje slobodne ljubavi, prevazilaženja monogamnog braka, obično se tumače kao avangardne ideje boemskih slojeva, dok se

niži, radnički slojevi prepoznaju upravo kao semeništa i utočišta patrijarhata. Delovanje *Gruppo Emancipazione della Donna*, nasuprot takvoj predstavi, ukazuje na mogućnost, ostvarljivost i radikalnost direktne akcije u izmeni patrijarhalnih odnosa upravo u okolnostima koje u materijalnom smislu depriviraju žene i čine ih zavisnim od muškaraca.

Takođe, *Gruppo Emancipazione della Donna* su među prvima u istoriji feminističkog pokreta tematizovale i digle glas protiv nasilja u porodici i silovanja u braku/partnerskoj vezi, apelujući pre svega na podizanju svesti saboraca kao i samih žena, kao ključnom elementu promene, i na formiranju mreža podrške, a ne u inicijativama za uvođenje legislativnih promena, u sistemu u kome su radnici već bili velikim delom kriminalizovani zbog štrajkova i političkog delovanja.

Još jedan oblik disidentskog delovanja zbog kog se moglo završiti u zatvoru odnosio se na propagiranje i edukovanje za kontrolu rađanja. U to vreme je u Americi bio popularan pamflet Margaret Sangler „Ograničenje porodice” koji se bavio problemom kontracepcije. Žene koje su distribuisale ove pamflete kažnjavane su zatvorom zbog kršenja *Comstock* zakona, koji je zabranjivao „obscenu literaturu i lascivne tekstove”. Npr. Ema Goldman je bila u zatvoru zbog širenja ovakve literature (Wexler 1989)

Crkva je bila jedna od osnovnih meta anarhofeminističke kritike, i smatrana je saveznikom kapitalizma, iako su mnoge od žena bile religiozne. Neke od njih su namerno koristile propovedničku retoriku kako bi širile anarhofeminističke ideje i zahtevale su kritičko čitanje biblijskih tekstova.

„Religija, posebno hrišćanska religija, osudila je ženu na život inferiorne, roblje. To je unazadilo njenu prirodu i osakatilo njenu dušu, a hrišćanska religija ipak nema veće pristalice, ni više pobožnih, nego među ženama. Zaista, sa sigurnošću se može reći da bi religija odavno prestala da bude bitna u životu ljudi, da nije podrške koju dobija od žena. Najvažniji crkveni radnici, neumorne misionarke širom sveta, su žene, koje se uvek žrtvuju na oltaru bogova koji su okovali njen duh i porobili njeno telo.” (Goldman, u: Holitz 2016, 81)

Za vlast, one su bile opasnije kao anarhistkinje, nego kao feministkinje (za razliku od feministkinja srednje klase), a za svoje patrijarhalne saborce, one su bile opasnije kao feministkinje nego kao anarhistkinje. Zato su imena mnogih od ovih žena ostala nezabeležena jer im ne samo njihovi saborci, već i neki od najvažnijih istoričara anarhizma, nisu poklanjali dovoljno pažnje, tako da je uloga usmenih istorija bila presudna da bi se sačuvalo sećanje na njih.

Obično se smatra da je moto „lično je političko” proizvod drugog talasa feminizma, međutim, nesumnjivo je da je upravo to načelo bilo rukovodeće u delovanju anarhističkih radnica sa kraja XIX veka. One su svoju revolucionarnu aktivnost gradile u svom svakodnevnom okruženju, organizujući skupove, sudelujući u društvenom životu zajednice, vodeći brigu o deci i vaspitavajući ih, odlazeći na posao, organizujući skupove, anarhistička pozorišta, agitujući, štrajkujući, povezujući žene u rušenju patrijarhata, vodeći ljubav. Ogroman, i nedo-

voljno prepoznat značaj ovih žena je što su u tradicionalno ženske sfere života zasićene patrijarhatom, u uslovima u kojima ni jedna od njih nije ni sanjala da bi trebalo da ima „sopstvenu sobu”, izmestile i unele revoluciju.

*

Anđela i Maria Bambaće (Angela and Maria Bambace), Konćetina Ćerantonio (Concettina Cerantonio), Belalma Forcato Specia (Bellalma Forzato Spezia), Ninfa Baronio, Maria Rafuci (Maria Raffuzzi), Maria Roda, Ernestina Kravelo (Ernestina Cravello), Ersilja Kavedanji (Ersilia Cavedagni), Frančeska Krivelo (Francesca Crivello), Titi, Elvira Katelo (Elvira Catello), Maria Barbieri samo su neka od imena anarhofeministkinja koje su obeležile razvoj feminizma u italijanskoj američkoj dijaspori na početku XX veka.

Njihovo delovanje predstavlja važnu tekovinu i primer grass root i specifično radničkog feminističkog organizovanja, koje danas nije dovoljno ni istorijski prepoznato, ni aktivistički iskorišćeno. Njihove taktike promene patrijarhalnih uslova života uopšte se ne mogu uklopiti u perspektivu legalističke borbe za prava žena.

Među glavnim ili vidljivim predstavnicama feminizma danas gotovo da nema žena iz radničke klase, a istraživanja pokazuju da je podrška feminizmu od strane radničke klase veoma niska.

Njihovo iskustvo i njihova borba zato je aktuelna i danas i zapravo osvetljava neke od važnih problema savremenog feminizma koji nisu jasno prepoznati i artikulisani kao klasni problemi, iako su se njima bavile naše prethodnice pre više od jednog veka. Njihov domet i uticaj ne može se meriti makroefektima njihovog rada, pa čak ni njihovom vidljivošću, već neposrednim uticajem koji su ostvarile u svom okruženju promenivši izvesno politički pogled na svet velikog broja ljudi oko sebe, ali i generacija koje su došle posle njih, a čije očeve i majke su one vaspitavale kada su bili deca. „Pokrenula me je patnja stotina miliona radnika i borim se za svet u kome takvo iskorištavanje više neće biti moguće.” (Ernestina Cravello)

Potrebno je naglasiti da postoje mnogobrojni feminizmi i da potraga za konsenzusom u kakofoniji glasova nije uvek put u zaista zajedničko rešenje. Anarhofeministička zajednica koja je ovde opisana primer je zajednice u kojoj načelo konsenzusa nije bilo nužno da bi zajednica funkcionisala kao važan politički akter.

Zahtev za analizom situacionih identiteta i politika, kao i materijalnih uslova života otvara prostor za afirmisanje u velikoj meri zaboravljenih, a zapravo nikad ni napisanih i šturih alternativnih istorija unutar ženskog pokreta i omogućava uvid u probleme i razlike koje su nekada podelile buržoaski i radnički feminizam, a koje do danas nisu premošćene, i ponovo se aktuelizuju danas kao

žarišta konflikta, podsjećajući nas na ulogu dijaspore, migracija, na radikalne i radničke korene modernog feminizma. Za njih je oslobođenje značilo radikalno restrukturiranje društva, a ne samo uključivanje žena u postojeći sistem.

Iako je opšti cilj feminizma ukidanje patrijarhata, patrijarhat je povezan sa drugim vidovima potlačivanja i ugnjetavanja. Trajnost radničke anarhofeminističke misli i prakse jeste upravo u tome što teži ukidanju svakog oblika strukturne potlačenosti.

Literatura:

- Bard, Christine. 1995. International Labor and Working-Class History. *Workers and Citizenship in Europe and North America* 48: 49–67
- Bhabha, Homi. 1990. The third space: Interview with Homi Bhabha. in *Identity: Community, culture, difference*, ed. Rutherford Jonathan, 207–221. London: Lawrence & Wishart.
- Brown, Susan. 1995. Beyond Feminism: Anarchism and Human Freedom. *Reinventing Anarchy, Again*. 149–154. San Francisco: AK Press.
- Dehaene Michiel and Lieven, De Caeter (Eds.). 2008. *Heterotopia and the city: Public space in a postcivil society*. London: Routledge.
- Fuko, Mišel. 2013. *Reči i stvari*. Beograd: Nolit
- Foucault, Michel. O drugim prostorima. [https://pescanik.net/o-drugim-prostorima/pristupljeno 27.4. 2019](https://pescanik.net/o-drugim-prostorima/pristupljeno-27.4.-2019)
- Gemie, Sharif. 1996. Anarchism and feminism: a historical survey'. *Women's History Review*, 5/3: 417–444.
- Goldman, Emma. 1911. *Anarchism and Other Essays*. New York & London: Mother Earth Publishing Association
- Goldman, Emma. 1940. *The Place of the Individual in Society*, Chicago: http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/goldman/goldmanindiv.html pristupljeno 27.4. 2019
- Goldman, Emma. 1970. *Living My Life, Volumes I and II*, New York: Dover Publications, Inc. Goyens, Tom. 2017. *Radical Gotham: Anarchism in New York City from Schwab's Saloon to Occupy Wall Street*. University of Illinois Press.
- Jose, Jim. 2005. 'Nowhere at Home', not even in Theory: Emma Goldman, Anarchism and Political Theory. *Anarchist Studies* 13/1: 23–46
- Lemke, Thomas. 2010. *Bio-Politics, An Advanced Introduction*. New York: New York University Press
- Luxemburg, Rosa. 1971. *Selected Political Writings*. Monthly Review Press <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1912/05/12.htm> pristupljeno 27.4. 2019
- Marshall, Peter. 2010. *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*. London: Harper Perinéal
- Montanari, Fabrizio. 2013. "Ernestina e Gaetano Bresci". <https://www.24emilia.com/Sezione.jsp?idSezione=53898>, pristupljeno 27.4. 2019
- Prodanović Srđan, Predrag Krstić. 201. Javni prostor i slobodno delanje: Fuko vs. Lefevr, *Sociologija* 54/3:423–436

- Sekulić, Nada. 2007. *O kraju antropologije*. Beograd: ISI FF
- Sekulić, Nada. 2017. Populaciona politika iz ugla žena – analiza iskustava i političkih opredeljenja, *Limes* 2: 15–49
- Thoreau, Hanry David. 2001. *Civil Disobedience*. Mozambook
- Venturi, Robert and Brown Davis Scott, Izenour Steven. 1977. *Learning from Las Vegas, The Forgotten Symbolism of Architectual Forms*, Cambridge: The MIT Press,
- Voela, Angie. 2011. Heterotopia revisited: Foucault and Lacan on feminine subjectivity. *Subjectivity* 4: 168–182.
- Wexler, Alice. 1989. *Emma Goldman in Exile: From the Russian Revolution to the Spanish Civil War*. Boston: Beacon Press
- Zimmer, Kenyon. 2015. *Immigrants against the State: Yiddish and Italian Anarchism in America*. University of Illinois Press.
- Zimmer, Kenyon. 2010. *'The Whole World is Our Country': Immigration and Anarchism in the United States, 1885–1940*. PhD diss. University of Pittsburgh.

Primljeno: 22.05.2020.

Odobreno: 9.07.2020.

Nada M. Sekulić

Feminism, Anarchism and Heterotopic Spaces of Women

Abstract: This paper examines the anarchist concept of democracy and perspectives of applying Foucault's notion of heterotopia to radical anarcho – feminist practices and tactics of subversive change in society. The text deals with the issues of invisibility of women's voices in the political arena, puts forward the importance of hidden political processes (competition, persuasion, networking, protection of interests) in political life, at the moment when they happen, but also later, when collective memories are stored in society and official history is written. Anarcho-feminist movements, which is the subject of the paper, emphasises the connections between feminism the workers' movement and class struggle, and expresses the difference between bourgeois and workers' feminism. The anarcho – feminist workers' movement in New York and Peterson from the end of the 19th and the beginning of the 20th century is taken as an example. These histories, which are explained in the paper as heterotopic political tactics of changing the immediate living environment, clearly indicate the importance of material living conditions and situational identities for understanding the social position of women and shed new light on some of the key problems of modern feminism associated with huge class, racial, material and cultural differences among women that make it impossible to establish a general "women's sisterhood" today, as well as over a hundred years ago.

Key words: heterotopia, anarcho-feminism, feminism and class struggle